

**KUTSALIN
MODERNLEŞMESİ**
Erken Cumhuriyet Dönemi'nde
Din Politikaları ve Batıcı Söylem

Ercan ÖZÇELİK

Ankara 2025

Bu kitabın yayın hakkı SİYASAL KİTABEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayıncısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

**Kutsalın Modernleşmesi Erken Cumhuriyet
Dönemi'nde Din Politikaları ve Batıcı Söylem**

Yazar:Ercan ÖZÇELİK

Editör: Gülşen DEMİRCİ

Kapak ve Sayfa Düzeni: Şeyma ÇETİN

©Siyasal Kitabevi Tüm Hakları Saklıdır.

2025 Nisan, Ankara

ISBN No: 978-625-6586-37-6

Siyasal Kitabevi-Ünal Sevindik

Yayıncı Sertifika No: 14016

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0(312) 419 97 81 pbx

Faks: 0(312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

<http://www.siyasalkitap.com>

Baskı: Sayfa Basım Sanayi Tic. Ltd. Şti.

Tevfik İleri Mah. Emek Cd. Polat Sk.

No:2 Pursaklar/ANKARA

Sertifika No: 77079

Dağıtım: Siyasal Kitabevi

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay/Ankara

Tel: 0(312) 419 97 81 pbx

Faks: 0(312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

<http://www.siyasalkitap.com>

Instagram: kitabevisiyasal

X: kitabevisiyasal

**KUTSALIN
MODERNLEŞMESİ**
Erken Cumhuriyet Dönemi'nde
Din Politikaları ve Batıcı Söylem

Ercan ÖZÇELİK

Kıymetli aileme ve biricik eşime...

ÖNSÖZ ve TEŞEKKÜR

Doktora tezime dayanan bu kitap, üzerine yüzlerce eser yazılmış Türkiye Cumhuriyeti'nin tek parti dönemine ilişkin ufak bir katkıdır. Erken Cumhuriyet Dönemi din politikaları, günümüzde de tartışma konusu olmayı sürdürüyor. Bu tartışma biteceği de benzemiyor. Erken Cumhuriyet Dönemi din politikaları paradigmatic bir kırılmaydı. Bu kırılma devletin yasal damarlarında olduğu kadar, toplumun ruhunun da bir dönüşümüydü. Bu durum kimine göre siyasal bir patoloji kimine göre de bir zorunluluktur.

Erken Cumhuriyet Dönemi din politikalarının yönü, adeta her yönü Batı'yı gösteren bir pusulaya göre belirlendi. Toplum ise bu pusulayı bozuk olarak nitelendirdi. Yönünü kaybeden toplumun rehberi aydın kadro ve dönüşümün araçları olan halkevleri gibi kurumlardı. Modernleş(tir)me/Batılılaş(tır)ma ekseninde uygulanan din politikaları hukuk ipliği ile Batı'ya sıkıca bağlanmış oluyordu. Bu durum aynı zamanda İslam ile araya mesafe koyulmasını da kışkıllıyordu. Erken Cumhuriyet dönemindeki bu paradigmatic kopuş, Türkiye gündemini her dönem meşgul ettiği kadar, uzlaşılması zor bir tartışma konusu olmayı sürdürüyor.

Kutsal olanın (din, dini kurum ve yapılar) modernleştirilmeye, halkın ise sekülerleştirilmeye çalışıldığı Erken Cumhuriyet Dönemi'nde uygulanan din politikaları, anlaşılması ve özellikle günümüze de ışık tutması açısından, geniş bir kavramsal çerçeveye ele alındı. Bu anlamda bu kavramların asıl doğum yeri olan Batı'daki gelişmeler de unutulmadı. Yine erken Cumhuriyet Dönemi'nde Batılılaşmanın ve bu ekseninde yapılan din politikalarının arka planının anlaşıl-

ması açısından, Osmanlı'daki Batılılaşma girişimleri ve din politikaları ayrıntılı olarak gösterilmeye çalışıldı.

Bu zor dönemlerde desteğini ve rehberliğini esirgemeyen herkese minnettarım. Bu çalışmanın şekillenmesinde değerli emekleri olan ve bana zaman ayıran kıymetli danışmanım Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ hocama, fikirleriyle beni yönlendiren ve yeni ufuklar açan Prof. Dr. Celalettin ÇELİK, Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ, Prof. Dr. Abdulvahap AKINCI ve Dr. Öğr. Üyesi Ali KAYA hocalarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Hayatımın mimarları olan ve ömrüm boyunca yanımda olan kıymetli Annem'e ve Babam'a, daima moral ve motivasyonuyla yanımda olan değerli aileme minnet borçluyum. Çalışmanın asıl sahibi olduğuna inandığım, varlığıyla hayatımı kolaylaştıran, çalışmam boyunca beni destekleyip, bana sabreden kıymetli eşim SEVGİ'ye, çalışmamın ne zaman biteceğini soran ilk göz ağrım, kızım Ayşe Elif'e, bana neşe ve güç veren oğullarım Mustafa'ya ve Yiğit Ömer'e teşekkür ediyorum. Şükür ki varsınız. Son olarak, hatalarımın ve eksiklerimin affedilmesi dileğimdir.

Ercan ÖZÇELİK

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ve TEŞEKKÜR.....	5
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	11
GİRİŞ	13

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

MODERNLEŞME, LAİKLİK, SEKÜLERLEŞME VE DİN

1.1. Modern/Modernite.....	24
1.1.1. Modernite ve Sorunları:	28
1.1.2. Modernite Kavramının Tarihsel Arka Planı	30
1.2. Modernleşme ve Modernleşme Kuramları.....	38
1.2.1. Bir Siyasal Teori Olarak Modernleşme.....	38
1.2.2. Bir Dönüştürme Projesi Olarak Modernleşme Kuramları	41
1.3. Modernleşmenin Bir Parçası Olarak Laiklik.....	48
1.3.1. Laiklik: Din ve Devlet Arasında	48
1.3.2. Laikliğin Tarihsel Gelişimi	56
1.4. Sekülerleşme: Toplumun Dinsel Dönüşümü.....	60
1.4.1. Bir Kavram Olarak Sekülerleşme	60
1.4.2. Sekülerliğin Biçimleri ve Laiklik ile Farkı	62
1.4.3. Sekülerleşme Teorileri	64
1.4.4. Sekülerleşme Paradigmasında Yeni Gelişmeler	66
1.5. Din ve Devlet: Kadim Bir Birliktelik/Zorunlu Bir Ayrılık	68
1.5.1. Din Kavramı Üzerine.....	68

1.5.2. Siyasal bir Organizasyon Olarak Modern Devlet	71
1.5.3. Din ve Devlet İlişkisi: Çatışmadan Uzlaşmaya	75
1.6. Politika Kavramı Üzerine.....	79
1.6.1. Politika Nedir?	79
1.6.2. Din Politikası Nedir?.....	81
1.7. Değerlendirme	82

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL-KÜLTÜREL ARKA PLAN

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİN POLİTİKALARI VE BATILILAŞMA

2.1. Osmanlı'da Tanzimat Dönemi Din Politikaları.....	84
2.1.1. Osmanlı ve Modern Batı	84
2.1.2. Din û Devlet ve Modernleş(tir)me Hareketleri	88
2.1.3. Tanzimat Dönemi Din Politikalarında Batı Etkisi	90
2.1.3.1. Hukuk Alanının Batılılaştırılması: Şer'i Hukuktan Batı Hukukuna	93
2.1.3.2. Gayrimüslimlere Yönelik Din Politikaları: Dini Bir Unsur Olarak Gayrimüslimler	95
2.1.3.3. Tanzimat Dönemi Din Politikalarına Tepkiler ve Yeni Arayışlar	98
2.2. I. Meşrutiyet Dönemi Din Politikası	102
2.2.1. I. Meşrutiyet Dönemi'nde Yasama ve Din Unsuru	104
2.2.2. Bir Siyaset Biçimi Olarak İslamcılık	107
2.2.3. II. Abdülhamid Dönemi İç ve Dış Politikasında İslamcılık	112
2.3. II. Meşrutiyet Dönemi Din Politikası ve Muhalefetin Şekillenışı	117
2.3.1. Jön Türk İktidarı: Hukukta Yenileşme, Kültürel Gelişmeler ve Din	121

2.3.2. Ülkedeki Siyasi Akımların Telif Çabaları	124
2.3.3. İslamcılık ve Türkçülük Tartışmaları	128
2.3.4. Ümmetten Ulusa: Türkçülüğün Ulus-Devlet Olarak Biçimlenişi	130
2.4. Değerlendirme	132

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE DİN

POLİTİKALARI, MODERNLEŞME VE BATICI SÖYLEM

3.1. Yeni Devletin Batıcı-İdeolojik Çerçevesi ve Zihniyet Dünyası.....	137
3.2. Millî Mücadele Dönemi Din Politikası: İslamın Belirleyiciliği	144
3.3. TBMM'nin Oluşumu, Mahiyeti ve Siyasi Gruplaşmalar.....	149
3.4. Yeni Devlet İnşa Çabaları ve Din Politikaları	152
3.4.1. Saltanat: Geçmişin Tasfiyesi	152
3.4.2. Lozan Antlaşması ve Din Faktörü.....	155
3.4.2.1. Lozan Antlaşması ve Gayrimüslim Azınlıklar: Türkiye'nin Bağımsızlığına Bir Sınırlama mı?	157
3.4.3. Cumhuriyet: Yeninin İlanı ve Seküler Bir Suje Olarak Halkın Egemenliği.....	160
3.4.4. Hilafet: Bir Sorun Yumağı Olarak Görülmesi.....	163
3.4.5. Din Bürokrasisi: Kurumsal Modernleşme ve Dinin Aklileştirilmesi.....	168
3.4.5.1. Tarihsel Bir Miras Olarak Din Bürokrasisi ve Dinin Kontrolü.....	170
3.4.6. Öğretimde Birlik ve Din Eğitimi	174
3.4.6.1. Din Eğitiminin Sınırlandırılması.....	175
3.5. Toplumun Sekülerleştirme Çabaları ve Modern Türk.....	178
3.5.1. Hukuk Alanının Batıcı Reformu	182

3.5.1.1. Yeni Medeni Kanun: Modern Aile ve Seküler Toplum	184
3.5.2. Kılık-Kıyafet ve Modernlik Vurgusu	189
3.5.3. Harf İnkılabından İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesine: Millî Din Arzusu	193
3.6. Modernleşme/Batılılaşma Çerçevesinde Din Olgusuna Yeniden Bakmak	199
3.7. Cumhuriyet'in Din Politikalarına Karşı Tepkiler ve Muhalefet	206
3.7.1. Din Politikalarına Karşı Siyasal Muhalefet	207
3.7.2. Din Politikalarına Karşı Toplumsal Tepkiler	212
3.8. Anayasal Düzenlemeler ve Laiklik Meselesi.....	215
3.8.1. Teşkilat-ı Esasiye, Din ve Laiklik	216
3.9. CHF Kurultayları: Laikliğe Giden Süreç	220
3.10. Atatürk Sonrası Din Politikaları.....	226
3.10.1. 1939-1945 Yılları Siyaset ve Din Tartışmaları	226
3.10.2. 1945-1950 Dönemi Din Politikası: Çok Partili Hayat ve Dinin Dönüşü	230
3.10.2.1. CHP 7. Büyük Kurultayı: Din ve Laiklik Tartışmaları	233
3.10.2.2. Çok Partili Dönemde Din Eğitimi ve Türkçe Ezan Meselesi	237
3.11. Tartışma	240
SONUÇ.....	243
KAYNAKÇA.....	253

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A-RMHG	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DP	: Demokrat Parti
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
HF	: Halk Fırkası
İ.	: İçtima
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TpCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

Vd. : Ve diğerleri

ZC : Zabıt Ceridesi

GİRİŞ

Batılılaşmanın ancak Batı'nın geçmiş olduğu yollardan geçilmesi ile mümkün olacağını savunan ve gelişmeyi doğrusal bir çizgi olarak benimseyen modernleşme teorileri ile bilimsel bilginin ve aklın ilerlemesi sonucunda geleneğin ve dinin, siyasal ve toplumsal olarak gerileyeceğini ileri süren sekülerleşme teorileri bu çalışmanın bağlamını oluşturacaktır. Esasen modernleşme ve sekülerleşme teorileri modern değerlerin gelişmesinin insan hayatındaki dini referansları zayıflatacağını ileri sürmektedir. Bu yönüyle bu teoriler “din” ile bir bağlantı içerisindedir. Cumhuriyet elitlerinin hedeflediği Türkiye Cumhuriyeti de modernleşmeden/Batılılaşmadan ibaret değildir.

İnsanlık tarihi kadar eski olan dinin devletle olan ilişkisi, sosyal bilimcilerin temel araştırma konularından birini oluşturmaktadır. Kadim bir tartışma alanına işaret eden din-devlet ilişkileri Batı’da modern ulus devletlerin oluşmasıyla birlikte yeni boyut kazanmış ve önemli bir dönüşüm geçirmiştir.

Din-siyaset veya din-devlet ilişkisi devletlerin siyasi rejimlerini ortaya koyması açısından da önemlidir. Bu açıdan bakıldığında çağlara göre din ve devlet ilişkileri ve buna bağlı olarak geliştirilen politikalar farklılık arz etmektedir. Devletlerin din politikaları, o devletin din ile olan ilişkisinin türüne göre değişkenlik göstermektedir. İktidarın meşruiyetinin dine ve inançsal ilkelere dayandığı “dine dayalı devlet” sistemleri ile devletin dini alana müdahale ettiği ve dini kontrol altına alan “devlete bağlı din”¹ sistemine sahip devletlerin yanında, dini ve siyasal kurumların farklılaştığı “laik devlet” sistemini benimseyen devletlerin politikaları farklılık arz etmektedir. Esasen “dini” ve “siyasal” olanın

¹ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2018), 173-176.

sınırlarını belirlemek kolay değildir. Din, farklı devlet sistemleri içerisinde kimi zaman siyasetin temel belirleyeni olurken, kimi zaman da siyasetten etkilenen bir alanı oluşturmaktadır. Osmanlı'daki ve Cumhuriyet Türkiye'sindeki durum da bundan farklı değildir.

Osmanlı Devleti'nin, "i'lâ-yi Kelimetullah" misyonunu yüklediği bilinmektedir. Yine Osmanlı'daki din-devlet özdeşliği, Fatih Sultan Mehmet'in "imtisâl-i 'câhidû fi'llâh' oluptur niyyetim/Dîn-i İslam'ın mücerred gayretidir gayretim" beytine de yansımıştır. Vatan topraklarının korunması amacı ile verilen Millî Mücadele'den sonra, Cumhuriyetle birlikte yapılan reformlar din-devlet ilişkilerinin ayrılması noktasında temerküz etmiştir. Bu da önemli bir kırılma noktasıdır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin erken döneminde, din-devlet ilişkileri ve dolayısıyla din politikaları, iç ve dış gelişmelere ve yönetici elitlerin zihniyet dünyasına bağlı olarak önemli değişikliklere uğramıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin murisi olan Osmanlı Devleti, içinde barındırdığı dini farklılıklara rağmen hoşgörü kültürünün ve oluşturduğu güçlü bir İslami kimlik ile din ve devlet yapılanması arasındaki uyumun en iyi örneği olarak göstermek² yanlış olmayacaktır.

Osmanlı Devleti'nde İslam dininin toplumsal ve siyasal alanda birliğin ve gücün en önemli kaynağı olduğu söylenebilir. Hilafet makamının Osmanlı'ya geçmesi ile birlikte özellikle siyasal alanda etkinlik kazanan "din kurumu", Tanzimatla birlikte yoğunluk kazanan Batılılaş(tır)ma girişimleri ile zayıflatılmaya çalışılmıştır. Tüm Batılılaşma/modernleşme veya Batı'ya yönelme hareketleri, Osmanlı'nın geleneksel siyasi yapısının, Batı yükselişi karşısında sürdürülemez hale gelmesi nedeniyle söz konusu olduğu literatürde yer bulmuştur. Batı gücü, Osmanlı'nın geleneksel siyasetini sürdürmesini engellemiş ve bu nedenle Osmanlı yeni arayışlar içine girmiştir. Batı ile ilişki kurmak ve Batı yararına reform yapmak lüzumu hissedilmiştir. Osmanlı yeniden güçlenmek ve etkin olabilmek amacıyla Batılılaşmayı tercih etmiştir. Ancak bu "Arzulanan güçlenme nasıl mümkün olabilecek?" tartışmaları, yeni din politikaları dahil çok yönlü bir durum ortaya çıkarmıştır. Osmanlı, Batılılaşmayı tercih ederek esasen bir kimlik değişiminden ziyade yeniden güçlenmek, Batı teknik ve diğer gelişmeleriyle birlikte kendini yenileyerek yoluna devam etmek istemiştir. Osmanlı Batılılaşmasının amacının bu olmasına rağmen, yapılan yanlış tercihlerin ve reformların yanında, konjonktürel gelişmelerin de etkisiyle Osmanlı varlığı, I. Dünya Savaşı

² Karen Barkey, "Osmanlı'da Farklılıkların Yönetimini Yeniden Düşünmek: Modern Türkiye İçin Ne Öğrenebiliriz?", içinde *Türkiye'de Demokrasi, İslam ve Laiklik*, Der. Ahmet T. Kuru ve Alfred Stepan, çev. Hande Tatoğlu (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 14-20.

sonucunda son bulmuştur.

Osmanlı Devleti'ne son veren I. Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası sistem, savaşın galipleri tarafından biçimlendirilmiş ve Rusya'da Bolşevik Devrimi ile yeni koşullar oluşmuştu. Türkiye Cumhuriyeti, böyle bir uluslararası sistem içine doğmuştur. Yeni devlet, Türkiye Cumhuriyeti, meşruiyetini öncelikle bu uluslararası sistem içinde arayacaktır. Diğer bir ifadeyle, Batı ekonomik üstünlüğünün ve gücünün geri kalan Batı-dışı toplumlar üzerinde bir baskı yarattığı açıktır. Erken Cumhuriyet elitleri kendilerinin de bu üstünlüğe uyum sağlamak zorunda olduklarının farkındadırlar. Zira I. Dünya Savaşı, Batı'nın gücünü yeniden teyit ederken, bir bakıma, Osmanlı zafiyetini de gözler önüne sermiştir. Dolayısıyla yeni bir yönelim ve siyasetle toplumun yeniden örgütlenerek, güçlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet elitleri, yeniden güçlenebilmek için geçmiş ile olan bağı mümkün olduğu ölçüde koparmak ve Batı'ya yönelmek gerektiğini düşünmüşlerdir. Böylece geçmişin sorumluluk ve yükünden kaçınılırken, Batı'ya yönelim yoluyla yeni imkân ve olanaklara kavuşabileceklerdir. Batılılaşma yolunda, özellikle devrim rejiminin kurulması ve laikleşme politikaları için toplumsal dönüşüme önem verilecek, bu uğurda Batı'dan ünlü eğitim uzmanları Türkiye'ye davet edilecektir.³

Cumhuriyetçi seçkinlerin Batı yönelimini tercih etmelerinde ve kökü Batı'da olan medeniyetin meyvelerini ithal etmelerinde romantik bir hayranlık⁴ ile bu tercihin ayrıca Batı baskısını ortadan kaldıracığı veya en azından hafifleteceği görüşünün etkili olduğu gözükmektedir. Böylece Batı örneğine göre yeniden biçimlendirilen toplum yapısının, ülkeyi çağdaşıyla taşıyabileceği düşünülmüştür. Dolayısıyla toplum varlığı ve güvenliği Batı üstünlüğü anlamında da sürdürülebilir olacak ve böylece refaha da ulaşılacaktır. Bu çerçevede, devlet eliyle bir dizi radikal reformlara girilmiş, toplum adeta bir dönüşüme tabi tutulmuştur. Toplumu, Batı ile çelişkiye sokabilecek unsurlar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Toplum, yönetici elitin beklenti ve görüşleri doğrultusunda, yeniden yoğrularak belli bir kıvama getirilmek istenmiştir. Bu siyasi yönelim ve tutum, modernleşme/çağdaşlaşma veya muasır medeniyet seviyesine ulaşma şeklinde formüle edilmiştir. Bu doğrultuda girilen modernleşme çabaları ve bu çabalar çerçevesinde yeni din politikaları, bu kitabın konusunu oluşturmaktadır.

³ Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, çev. Niyazi Berkes (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2010), 49.

⁴ Peyami Safa, *Din İnkılâp İrtica* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1978), 105-106.

Bu, aynı zamanda Batılılaşma çalışmalarının, laikleşme girişimlerini de beraberinde getirdiği anlamına gelmektedir. Her ne kadar fikri ve fiili altyapısı Osmanlı'dan tevarüs etse de yeni Türkiye ile birlikte radikal din politikalarının uygulandığına şahit olunmuştur. Bu durum, Batı baskısından kaynaklandığı gibi Cumhuriyet seçkinlerinin devletin dini olan "İslam"ı, toplumun birliğini sağlayan bir unsur olmaktan ziyade, Batılılaşmanın önünde büyük bir engel olarak gören, Batıcı düşünce dünyalarından da kaynaklanmıştır. Bu durum "Din terakkiye mâni midir?" tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde uygulanan din politikaları Cumhuriyet seçkinlerince, dini kendi amaçları uğruna kullananlara ve dinde hurafelere karşı mücadele etmek, şeklinde ifade edilmiştir.

Bir ulus devlet olarak öngörülen Türkiye Cumhuriyeti'nin Batıya yönelmesi, İslamla arasına mesafe koymasını da beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet seçkinleri geleneksel İslam toplumundan, Batılı bir modern topluma dönüştürmeye çalıştıkları Türkiye'de, yapılacak şeyin din kurumunu devletten ayırmak olduğunu düşünmüşlerdir. Cumhuriyet Türkiye'sinde yapılan şey dini devletten tamamen ayırmaktan ziyade, din kurumunun siyasal iktidar üzerindeki gücünü ortadan kaldırmak ve dini kontrol altına almaya dönük politikalar üretmek olmuştur. Cumhuriyetin kurucu kadroları için devletin buyurganlığının kendi kontrollerine geçmesi, laikleştirme projesinin ön koşulu olarak görülmüştür.⁵

"Muasırlaşma" hedefiyle yapılan "dini reformlar" kapsamında, "hurafelerle dolu bir İslam anlayışını aklın aydınlığına çıkarmak" şeklinde formüle edilen bakış açısı, esasen emperyal Batı'nın ilgi alanına girmektedir. İslam, Müslümanları koruduğu gibi, Batı emperyalizmi karşısında da bir engel olarak durmaktadır.⁵ Modernleşme teorilerinin tanımı içerisinde olan Batı-dışı devletlerin Batılılaşarak modernleşeceği tezi, Batı dayatmasını da beraberinde getirmiştir. Özellikle ekonomik olarak yetersiz olan yeni Türkiye'nin bağımsızlığını gerçekleştirmesi ve Batı baskısını hafifletmenin bir yolu olarak görülen Batılılaşmayla birlikte din, tamamen saf dışı edilmemiş, bunun yerine, öngörülen ulus-devlet çerçevesinde denetlenerek yeniden tanımlanmak istenmiştir.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde, laik bir devlet sisteminin amaçlanması ile yeni ihtiyaçlar doğrultusunda dini ıslah çalışmaları başlamıştır. Bu çerçevede hem kamusal hem de özel alanda bir takım laikleş(tir)me/sekülerleş(tir)me

⁵ Andrew Davison, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 218-225.

adımları atılmıştır. Devlet, İslamı yeniden tanımlarken, aynı zamanda, bireylerin din ile ilişkisinin nasıl olması gerektiğini de bizzat belirlemek istemiştir. Cumhuriyet seçkinleri tarafından modern Batı'ya göre tesis edilmesi kararlaştırılan bir devlette “din”, oldukça önemli bir etkiye sahiptir. Ancak Batı medeniyeti ilkelerine göre inşa edilmeye çalışılan Türkiye Cumhuriyeti'nde, kurucu kadronun tarif ettiği din ile geleneksel din anlayışı arasında çatışmalı bir alan oluşmuştur. Bu çatışma zaman zaman toplumsal ve siyasal tepkiler ile kendini göstermiş, zaman zaman da yeni düzene uymakta zorluk yaşayan toplum, devlete ve düzene yabancılaşmıştır. İslami bir medeniyet ile karılmış toplumun, modern Batı uygarlığına göre inşa edilmesi bu çatışmayı kaçınılmaz kılmıştır. Yeni Türkiye'de, Batı modernleşmesinin bir ürünü olan “laik” bir siyasal düzen kurulmak istenmesi, siyasal yönetimin dayandığı meşruiyet zemininin İslam'dan, “muasır medeniyet seviyesine yükselme” öğretisine doğru kaymasına neden olmuştur.⁶ Bir başka ifade ile toplum, devlet eliyle bir dönüşüme tabi tutulmuş ve din politikası bu çerçevede belirlenmiştir.

Dini kurumlar kısa süre içerisinde devlet bünyesinden uzaklaştırılmış, “Türkiye Devletinin dini, dini İslamdır.” ibaresi 1928 yılında Anayasa'dan çıkarılmıştır. Özellikle 1930'lu yıllarda adeta “resmi bir ideoloji”ye dönüşen Kemalizm ve bir ilke olarak benimsenen laiklikle birlikte, devletin özel alana müdahalesi giderek artmıştır. Günlük yaşamı etkileyen Cumhuriyetin din politikası, değişimin yukarıdan aşağıya doğru yaşandığı bir anlayışla icra edilmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen sekülerleşme teorilerinin ileri sürdüğü dini gerilemenin toplumsal düzeyde yaşanmadığı savunulabilir. Zira 1945-1950 dönemi, çok partili hayata geçilmesi ile birlikte dinin tekrar görünürlüğünün artmasına sahne olmuştur. Bu dönem aynı zamanda, ideolojik baskıların, toplumsal tepkilere dönüştüğü bir zaman dilimidir.

Bu kitap ağırlıklı olarak bir siyaset analizine dayanmaktadır. Öncelikle siyasal olan şey, genel anlamda toplumsal olan şeydir. Başka bir anlatımla, toplumsal alanda meydana gelen olayların, süreçlerin ve uygulamaların politik olma ihtimali vardır. Ancak siyasal olan “şey”de güç ilişkisine dikkat edilmelidir. Bu bir anlamda iktidara ve iktidarın uygulamalarına ve bu uygulamaların sonuçlarına odaklanmanın daha uygun bir yaklaşım olabileceği anlamına gelmektedir. Siyaset analizi toplumsal güç ilişkilerine ve bu ilişkilerin sonuçlarına odaklanmaktadır. Dolayısıyla siyaset analizinin alanı geniştir.⁷ Sosyal ve siya-

⁶ Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994), 17.

⁷ Colin Hay, *Political Analysis A Critical Introduction* (New York: Palgrave, 2002), 3.

sal bilimlerin alanında yapılan araştırmalarda uygulanan kuramlar ve belirlenen kavramlar, bir yapı taşı olarak önemlidir. Bir akademik çalışmada uygulanacak olan kuramlar kavramlarla ifade edilmektedir. Kavramı kelimeler üzerinden tanımlamak her ne kadar kolay gibi gözükse de bu aslında zor ve karmaşık bir çabanın ürünüdür. Fiziksel ilişkiler veya sosyal bir olgu kelimelerle soyutlaştırılır.⁸ Sosyal bilimlerde kavramlar kısmen de olsa çalışılan gerçekliği oluşturmaktadır. Eylemlerin, kültürel ve pratik nesnelerin anlamlarının yorumlanmasının zor ve karmaşık bir iş olmasının nedeni, herhangi bir şeyin anlamının, o şeyin parçası olduğu bir sistemde oynadığı rolle ilişkilidir.⁹

Bu çalışmada “din” kavramı genel anlamda kullanılacaktır. Özeldense kastedilen “İslam” dinidir. İslam dini ise ilahi kaynağa dayanan insan ve toplum hayatını her boyutuyla etkileyen ve çevreleyen inanç sistemidir. Çalışmada din kavramına eşlik edecek olup, “din olgusu” veya “din kurumu” şeklinde kullanılacak olan kavramlar da bulunmaktadır. Burada “olgu” kelimesi “var olduğu bilinen”, “toplumsal, siyasal ve bireysel etkileri olan” şeklinde kullanılacak olup, “kurum” kelimesinden ise belli bir teşkilata sahip, düzeni, kuralları olan bir oluşum kastedilecektir. Bu çerçevede “din olgusu” ile bir inanç, bir sistem ve maneviyat; “din kurumu” ile de “dini organizasyon” veya “dini bir teşekkül/teşkilat” yani, Şeyhülislamlık, Diyanet İşleri Başkanlığı, Kilise vb. teşkilatlar kastedilecektir. Çalışma boyunca sık sık dile getirilen “erken Cumhuriyet elitleri”, “Cumhuriyetçi seçkinler” ifadeleri ise erken Cumhuriyetin Kurucu kadrosu için kullanılacaktır.

Bu kitapta ele alınacak temel kavramlar arasındaki ilişki Batı tecrübesine dayanmaktadır. Modernleşmeyle birlikte siyasal ve toplumsal alanda dinin görünürlüğünün/etkisinin azalacağı tezi, sosyal bilimlerde “laik” ve “seküler” kavramlarını gündeme getirmiştir. Modern Batıya özgü ulus-devletlerin oluşumu ile birlikte yoğunluk kazanan din-devlet ayrımı laiklik kavramını tanımlarken, birey ve toplum üzerinde dinin görünürlüğünün azalması ise sekülerleşme kavramını açıklamaktadır. Nihayetinde, sosyal bilimlerin literatüründe yaygın bir şekilde kullanıldığı biçimiyle modern sıfatı, aynı zamanda, laik/seküler olanı işaret etmektedir. Laiklik ve sekülerlik de dinin siyasal ve toplumsal alandaki etkisine ilişkindir. Bu kavramlar, aynı zamanda, konunun bağlamını da belirlemektedir. Son tahlilde çalışmanın sınırları içerisinde ele alınan mo-

⁸ W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I*, çev. Sedef Özge (Ankara: Yayın Odası Yayınları, 2013), 80-81

⁹ Brian Fay, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi Çok Kültürlü Bir Yaklaşım*, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları 2001), 161.

dernleşme ve din politikaları “laiklik” mefhumuna da temas edilmesini gerekli kılmaktadır. Türkiye’de laiklik, Batı’daki gibi toplumun iç çelişkileri sonucu ortaya çıkmayıp, Türkiye ile Batı arasındaki çelişkileri gidermek ve Batılılaşmak amacıyla söz konusu olmuştur. Bu çerçevede Türk laikliğinin modernleşmeyi hedeflediği söylenebilir.¹⁰

Çalışmada kullanılacak olan “modernleşme” ve “Batılılaşma” kavramları, birbirlerinden farklı anlamlara sahip olmakla birlikte, bu iki kavram, eş anlamda kullanılacaktır. Modernleşme, Müslüman coğrafyalarda daha çok Batılılaşma şeklinde algılanmıştır. Bu nedenle, “Batı kültürünü adet ve usulleriyle benimsemek” olarak tanımlanabilecek “Batılılaşma” kavramı; modern öncesi/geleneksel yapıların çözülmesi ve yerlerine yeni kurum ve ilişki biçimlerinin ikame edilmesi olan “modernleşme” kavramı ile eş anlamlı kullanılacaktır.¹¹ Dolayısıyla bu çalışmada kullanılacak olan bu iki kavramla hem Aydınlanma Çağı ile birlikte Batı’da yaşanan geleneğin/ilahi olanın yerini aklın alması, toplumsal ve siyasal alanda dinin görünürlüğünün azalması hem de Batı kültürünün benimsenmesi süreci anlaşılmalıdır. Bununla birlikte çağdaşlaşma kavramı ile yeni Cumhuriyet Dönemi’nde kullanılan muasırlaşma/asrileşme kavramları da modernleşme/Batılılaşma kavramları ile aynı anlamda kullanılacaktır. Çağdaşlaşma kavramında da modernleşme/Batılılaşma kavramlarında olduğu gibi din, gelişmeye engel bir yapı olarak görülürken, laiklik ise çağdaşlaşmanın bir unsuru olarak görülmektedir.¹²

“Cumhuriyetle birlikte rejimin Batıcı/modernleşmeci eğilimi ile din politikası uygulamalarının laik/seküler bir yöne evrilmesi arasında nasıl bir ilişki vardır?” sorusu bu kitabın merkezine alınmıştır. Bu sorunun cevaplanması, gelenekçi/İslami bir anlayışa sahip Osmanlı Devleti’nin varisi olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde uygulanan din politikalarının arkasında yatan temel saikin ve bu din politikalarının laik ve seküler bir yöne evrilmesindeki maksadın anlaşılmasını kolaylaştırması, aynı zamanda, Cumhuriyet elitlerinin zihniyet dünyasını, bu zihniyet dünyası ile bağlantılı olarak, günümüzde de tartışma konusu olmaya devam eden, erken Cumhuriyet Dönemi din politikalarındaki radikal uygulamaların ve o dönemde oluşan toplumsal tepkilerin nedeninin aydınlatılmasına da katkı sunması arzulanmaktadır.

¹⁰ Cemal Karakaş, “Turkey: Islam and Laicism Between the Interests of State, Politics and Society”, *Peace Research Institute Frankfurt* Translation: Kersten Horn, 78 (2007): 8.

¹¹ Nuray Mert, *Batı İslamı Çok Sevmişt* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 52.

¹² Suna Kili, *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli* (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1998), 13-14.

Bu çalışmanın amacı Erken Cumhuriyet Dönemi'nde (1923-1950), din-devlet ayrılığını ve toplumun sekülerleşmesini hedefleyen din politikalarını modernleşme/Batılılaşma bağlamında anlamaktır.

Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş, din-devlet özdeşliğinden din-devlet ayrılığına giden çok önemli bir paradigma değişikliğine işaret etmektedir. Bu değişimin nedenlerini anlamak birçok disiplin açısından önemli olduğu kadar, siyaset bilimi disiplini açısından da önemlidir. Siyaset bilimi, siyasal bir organizasyon olan devletin aldığı kararları incelemesi yönüyle, din politikası alanında alınan ve paradigmatik kopuşa evrilen politikalara karşı ilgisiz kalamayacaktır. Erken Cumhuriyet Dönemi modernleşmesini inceleyen birçok akademik çalışma mevcuttur. Bu çalışmanın konusu tek parti dönemi din politikaları ile sınırlıdır. Bu kitapta, Cumhuriyet elitlerinin tek parti dönemi din politikaları uygulamalarını kendine özgü bir modernleşme/Batılılaşma çerçevesinde yaptıkları varsayılmaktadır. Bu çerçevede öncelikle modernleşme ve sekülerleşme teorilerine temas edilecek, daha sonra erken Cumhuriyet elitlerinin bunu nasıl yorumladıkları irdelenecek, modernleşmeyi/Batılılaşmayı nasıl anladıkları, bu çerçevede laikliği ve sekülerleşmeyi nasıl farklı tanımladıkları ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Böylece din politikalarına ve din devlet ilişkilerine dair yapılacak araştırmalarda bir öneri ve katkı sunması da umulmaktadır.

"Laiklik" ve "sekülerleşme", erken Cumhuriyet elitleri tarafından Batılılaşmaya/modernleşmeye içkin bir husus olarak kabul edildiğinden, uygulanacak olan din politikaları da belli bir modernleşme/çağdaşlaşma anlayışı çerçevesinde biçimlendirilmiştir. Batılılaşma yararına gelenekle bağını tamamen koparmayı amaçlayan Cumhuriyet seçkinleri tarafından, özellikle, Millî Mücadele Dönemi'nden başlamak üzere çeşitli din politikaları uygulanmıştır. Cumhuriyetin İlanı, Harf İnkılabı, İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi bunlardan bir kaçıdır. Genel olarak Batı sömürgesinin ardından laikliğin tesis edildiği ülkelerde ekonomik kalkınmanın ve demokrasinin olmazsa olmazı olarak ifade edilen laikliğin¹³, Batılı devletler tarafından kullanılan bir "dayatma aracı" olduğu ileri sürülebilir. Bu anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nde laikleşme, Batı ile uyum için bir gereklilik olarak görülmüş ve din giderek paranteze alınmıştır.

Çalışmanın sorununu ortaya koymak, çalışmanın amacını da kolaylaştırmaktadır. Bu, aynı zamanda belirlenen sorunun çözüm yollarına ilişkin çalış-

¹³ Gurharpal Singh v.d., "Political Science, Religion and Development: A Literature Review", *Religions and Development Research Programme* 7 (2007): 4.

manın eylemsel yönüne de işaret etmektedir. “Modernleşme nedir? Modernleşmek için ne yapmak gerekir? Modernleşme/Batılılaşma ile din politikalarının laik/seküler eğilimi arasındaki ilişki Türkiye örneğinde nasıl somutlaştırılabilir?” gibi alt soruların cevaplandırılması, çeşitli ideolojilere ve fikirlere göre değişiklik göstermektedir.

Yapılan araştırmalar siyaset biliminin dini meseleleri araştırmaktan uzak durduğunu ve din konusunun görece ihmal edildiğini göstermektedir.¹⁴ Din meseleleri, politikayla da ilişkili olmasına rağmen, siyaset bilimi araştırmalarında geri planda bırakılmıştır. Kuruluşu ve gelişimi itibari ile siyaset biliminin seküler doğası, “din siyaseti bilimi”nin oluşmasını ve gelişmesini engellemiştir.¹⁵ Oysa din, güçlü ve kalıcı bir politikanın oluşmasında önemli bir referanstır. Bu nedenle dinin olumlu veya olumsuz biçimde siyaseti şekillendirme gücünden bahsedilebilir. Dolayısıyla siyaset bilimi disiplini içerisinde, “dini” konuların araştırılmasının teşvik edilmesi gerekmektedir. “Din sosyolojisi”, “din felsefesi” “din psikolojisi” gibi alt disiplinlerin yanında başka bir alt disiplin olarak “din siyaseti bilimi”ne de ihtiyaç olduğu düşünülebilir. Bu tür çalışmalarda, dini tanımlamak ve ona çerçeve çizmek sosyolojik bir zorunluluk olmasının yanında, siyasal ve dini olanın nerede başlayıp nerede birleştiği ayrımını ortaya koymak da esasen güçtür.¹⁶

“Din olgusu sosyal bilimler alanını meşgul etmekle birlikte, alt bilim dalı olarak, siyaset bilimi alanı içerisinde beklenen ilgiyi görememiştir.” demek abartılı olmayacaktır. Bu da siyaset bilimi literatüründe açık bir boşluk yaratmaktadır. Bu çalışmanın böyle bir boşluğu bir nebze de olsa doldurması arzulanmıştır.

Bu çalışmanın argümanı, Cumhuriyetçi elitlerin tek parti dönemindeki din-devlet ayrılığına ve toplumu sekülerleştirmeye doğru evrilen din politikalarının kendilerine özgü bir modernleşme ve sekülerleşme teorileri anlayışına dayandığıdır. Bu argümanı tartışmak için ilk önce modernleşmenin, laikliğin ve sekülerleşmenin Batılı kaynaklardan faydalanılarak ne oldukları ortaya konulacaktır. Batı’da yaşanan modernleşme ile birlikte dinin ve dini kurumların ne şekilde etkilendiği, böylece cevaplanmış olacaktır. Daha sonra erken Cumhu-

¹⁴ Steven Kettell, “Has Political Science Ignored Religion?”, *PS*, January (2012): 93-100.

¹⁵ Siyaset bilimi alanında “din” meselesinin geri planda kalmasına rağmen, sosyoloji ve din sosyolojisi din konusunda oldukça gelişmiştir.

¹⁶ Steven Kettell, “Do We Need a ‘Political Science of Religion’?”, *Political Studies Review*, 14/2 (2016): 210-222.

riyet Dönemi'ne Osmanlı'dan miras kalan din-devlet özdeşliğinden din-devlet ayrılığına ve toplumun sekülerleştirilmesine doğru giden değişim Osmanlı Tanzimat Dönemi ve tek parti dönemi din politikaları incelenerek ortaya konulmaya çalışılacaktır. Cumhuriyetin kurucularının Batıcı yönelimlerinin kökenini oluşturan zihniyet dünyasına bağlı olarak, Cumhuriyetle birlikte yapılan din politikaları uygulamalarından nelerin modern ya da Batılı olduğuna? ve bu modernleşmeci uygulamaların Türkiye'yi laik/seküler bir çizgiye nasıl getirdiğine dair sorulara cevap aranacaktır.

Son olarak değinilecek olursa çalışmanın verileri birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilerek belli temalar altında toplanmış ve bu çalışmanın üçüncü bölümünde yer alan başlıklar altında tematik olarak analiz edilmiştir. Tarihsel araştırmalarda birincil kaynaklar, olaydan doğrudan etkilenen, olaya dahil olan kişilerin yazdıkları belgelerin yanı sıra, onlar hakkındaki o güne ilişkin kayıtları da içermektedir. İkincil kaynaklar ise, birincil kaynaklardan üretilen kaynakları ifade etmektedir. Bu çerçevede ilgili literatür taranarak, konuya ilişkin veriler toplanmış, bu veriler sınıflandırılmış ve çözümlenmiştir. Birincil ve ikincil kaynakların kullanıldığı bu çalışmada birincil kaynak olarak Nutuk, Atatürk'ün söylev ve demeçleri, Meclis tutanakları (TBMM Zabıt Cerideleri), Anayasa, Kanun maddeleri, parti programları, tüzükler, ilgili mevzuat, anı, gazete makaleleri, dergi ve günlükler gibi kaynaklardan faydalanılmıştır. Özellikle TBMM arşivinde barındırılan Meclis zabıt cerideleri dönemin ruhunu yansıtmaları açısından önem arz etmektedir. İkincil kaynak olarak da çalışmanın içeriğine ilişkin yazılmış Türk ve yabancı yazarlara ait bilimsel eserler, dergiler ve makaleler değerlendirilmiştir.